

Учқун Назаров

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Элликлардан ошган семиз аёл Ханифа опа процедура олиш учун чиқиб кетган. Бир ўзим шошмай нарсаларимни йиғиштира бошладим. Олма, анор, апельсин, торт, яна шунга ўхшаш анча-мунча нарсалар ейилмай йиғилиб қолган, ҳамширамиз опчиқиб кетар деб, алоҳида ажратиб қўйдим, жойимни ҳафсала билан тузатдим, аммо биладан — бунинг фойдаси йўқ, жўнашим билан санитар аёл келиб, ҳаммасини бузиб, янги гилоф-чайшаб билан алмаштириб кетади. Чунки менинг ўрнимга дарҳол бошқа беморни ётқизишади. Бу касалхонада биронта ўрин бекор турмайди. Ҳаммасининг ҳисоби бор, аввалдан тақсимлаб қўйилади.

Мана, бугун йигирма тўрт кун бўлди бу ерга келганимга. Ҳозир тузукман. Уйқум ҳам, иштаҳам ҳам, умуман, ҳолатим дуруст, бурунги хуноб бўлиш, сиқилиш аломатлари деярли ариди. Икки йил аввал ғалати бир дардга дучор бўлиб қолдим. Мундоқ олиб қараганда — соппа-соғ одамман, аммо кечалари ухлай олмайман, сахарга борганда кўзим уйқуга кетади, икки-уч соат ухлаган бўладман, бироқ буни соғлом уйқу деб бўлмайди. Шунчаки азбаройи чарчаганимдан кўзим илинса керак. Уйғонганимдаям чарчоқ ҳолатим аримайди, мудраб юраман, қўлим ишга бормайди. Ҳатто қизим Наргизанинг хархашасиям кўнглимга сиғмайди. Яхшиям боғчаси, қолаверса, қайнонам бор, Наргизани овутади, бошқа нарсаларга чалғитади. «Бошингиз қоронғидир, ўтиб кетади, деди қайнонам менга тасалли бериб. Баъзи жувонлар шунақа бўлади». Йўқ, бу ҳомиладорлик эмас. Бу дард мактабимиздаги олишувлар оқибати бўлса керак деб ўйлайман. Эрим: «Ке, қўй, бўшай қол

ишингдан, бошқа мактабдан жой топиб бераман», деди, бироқ мен кўнмадим. Шунча олишувларга бардош бериб, унча-мунча муваффақиятга эришган бир пайтда, бўшаб кетиш, чекиниш бўлмайдами? Рози бўлмадим. Аҳволим танг эканини мактабдагиларга сездирмадим. Шунини айтиш керакки, қай ҳолатда бўлмай, мактабга киришим билан барча дардим мени тарк этгандек, мутлақо ўзгариб кетман, чунки ўз ишимни, ўқувчиларимни севаман. Уларнинг шахс сифатида шаклланишларида менинг ҳам ҳиссам бор, оз бўлса-да, мен уларни ўз маъруза ва дунёқарашим бўйича эргаштирдим, маслак ва мақсадим уларнинг манфаатига қаратилганига ишонтира билдим...

Эрим ҳар ерга қўли етадиган одам. Қанақадир қурилишлар бўйича министр муовини. Аҳволим жиддийлашиб бораётганини кўриб, стационарга мени ётқизди. Сал тузук бўлдим, лекин ҳеч қанча вақт ўтмай, яна безовта бўла бошладим. Бир куни эрим таниш докторини олиб келди. Мен кўрпа-ёстиқ қилиб ётган бемор эмасман, шунинг учун чой қўйдим, дастурхон ёздим. Анчагача суҳбатлашиб ўтирганимиздан кейин, таниш доктор аллақандай шифохона ва у шифохонада игналар воситаси билан даво қиладиган бўлим борлигини айтди. Эрим эртасигаёқ мени шу ҳозир чиқиб кетмоқчи бўлиб турганим шифохонага келтириб қўйди. Докторлар «асабингиз бир оз толиққан», дейишди, буни ўзим ҳам яхши биламан. Ҳар турли ванналар, уколлар, дорилар буюришди, ҳаммасини қабул қилдим. Айниқса буларнинг «игна давоси» ҳақиқатда мўъжиза экан. Ҳар бир одамнинг танасида тўрт юзга яқин нуқта бўлиб, нерв толаларининг учи шу нуқталарга келиб тўхтар экан, даволовчи врач олтидан ҳам қиммат платина металидан тайёрланган игначаларни одамнинг баданидаги тегишли нуқталарига санчиш билан ўша асаб ипларининг учини гўё «қитиқлар» экан ва шу йўсинда «хиралашиб» қолган нервлар «фаолиятини» ишга солиб юборишар экан. Биринчи кезларда игна қабул қилганимдан сўнг қалтираб лоҳас бўлдим, лекин бу ҳол узоқ давом

этмади. Тахминан икки ҳафта ўтгач, қалтираш, холсиз-
ланиш аломатлари тўхтади, мен ўзимни тетик сеза бошла-
дим, баданимга аллақандай ғайрат қуйилиб келаётганини
аниқ ҳис қилдим. Уйқум ҳам ўз маромига тушди, атроф
кўзимга жозибали бўёқларда кўрина бошлади. Дарддан
холи бўлиш билан боғлиқ бўлган туйғу кайфиятимни
янада кўтарди, кўзларимда нур, лабларимда тез-тез
табассум, дилимда қувонч ва шу билан бирга алланечук
осуда осойишталик қарор топгандек бўлди. Аввалги
дилгашликлардан зарра ҳам қолмагандек туюлди. «Туюл-
ди», деб бежиз айтмадим. Тўғри, дилимда қувонч ва
осойишталик қарор топди, аммо шу кунлар мобайнида
шундай бир воқеа содир бўлдики, мен бу нарсанинг
оқибатини аниқ бир ном билан атай олмайман. Аввалги
дардимдан холи бўлдим, бироқ бошқача «дард»га дучор
келдим. Бу «дард» бир томондан дилимни шодликка
тўлдирса, иккинчи томондан саросимага солади, чўчитади.
Буткул хаёлимни қамраб олган, қутулишга чора йўқ,
баъзан идроким устун келиб, ҳушимга қайтганимда, ўзим-
га-ўзим ёмон кўринаман, ўзимни-ўзим койигим келади.
Қалавам чалишиб кетган, учини топиш пақадар мушкул.
Нукул Наргизани, эримни ўйлайман. Хаёлимга дадам
келади... Ҳозир май ойи. Ропна-роса саккиз йил... Инсти-
тутнинг тўртинчи курсида ўқирдим, онам оғир касалга
гирифтор бўлиб, ярим йил мобайнида биз кўрсатмаган
докторлар қолмади. Касалхонадан олиб касалхонага ётқиз-
дик, самара бермади. Дадам шўрлик қариб кетди. Бир куни
онам, «тузалишимга кўзим етмаяпти, деди, ягона фарзан-
димиз сенсан, қизим, кўзим очиклигида тиниб-типчиб
кетганингни кўрсам...» У пайтлари йигирма бир ёшли
қизман, менинг изимга тушган йигитлар оз эмас, аммо
биронтаси ҳам хаёлимни банд қилган эмас, буёқда
онамнинг аҳволи борган сари чатоқлашяпти, орзуси
хаёлимдан кетмайди. Балки бу онамнинг сўнги тилаги-
дир, қандай рад қилиб бўлади? Аммо шунинг билан бирга
мен қиз боламан, ихтиёрим ўзимда эмас. «Мени ол, сенга

тегмоқчиман», деб бировга айта оламанми? Тўғри, ягона фарзанд бўлганим учун ота-онам ҳамиша менинг кўнглимга қарашган, эрка ўсганман. Дадам ўқимишли одам, ўқитувчилар ёллаб мени музыкага, инглиз тилига ўргаттирган. Умуман, оиламизда эркин ҳаракатлар ман қилинмаган. Масалан, ўғил болалар мени кино ё театрга таклиф қилиб келишса, ҳеч ким бу ҳаракатда эриш нарса кўрмаган. Аксинча, ҳо аям, ҳо дадам бўлмасин, мени йўқлаб келган болаларни яхши қарши олишар, дарров дастурхонга таклиф қилиб, бор-йўгини тўкиб ташлашар эди. Биз шаҳарнинг марказида турардик, «эркин мулоқот» фақатгина бизнинг оиламиз фазилати эмасди. Институтда ўқиб юрган кезларимда ҳам бунақанги одатлар давом эта борди. Баъзи йиғитлар очиқ кўнгли билан, баъзилари эса биров мақсадни кўзлаб, уйимизга келишарди. Мен буни сезардим, аммо билдирмас эдим, ўзимни ўта бефарқ, тўғрироғи, ҳаммага бир хил йўсинида тутардим. Уша «ички дард» билан юрган йиғитлардан биронтасига мойиллик кўрсатсам, эртасига одам қўйиши муқаррар эди, аммо бунақанги посамимий ҳаракатга эрким йўл қўймас эди. Бироқ онам ўлим тўшагида ётинти, сўнги тилагини адо қилмаслик, бу ўта қабиҳлик, худбиҳлик. Ахир онам бегона бир одамдан эмас, мендан, ўз фарзандидан жавоб кутяпти... Бир куни дадам ишидан кеч келди, онам қаравоти ёнидаги стулга ўтириб, қўлини онамнинг пешонасига қўйди. Мен чойга қараш учун ошхонага чиқиб кетдим. Бир оздан кейин дадам чиқди, кўзлари нам эди.

— Қир, аягни гани борақан, — деди сигарет тутатиш билан кўзини яшириб дадам.

Мен онамнинг олдига кирдим. Сарғиш ва озғин юзи осуда, шифтга тикилган нурсиз кўзлари тинч ва жим эди. Қирганимни пайқаб, мен томон бошини ўғирди ва араш жилмайиб кўзларимга синовчан тикилиб қолди. Мен онамни қучиб, юзимни юзига қўйдим. Зўрга бир қўлини қўзғатиб юзимни пайнаслади, бармоқлари кивригимда тўхтади.

— Йиғлама, жон болам, кўнглимни бузма, — деди онам қовжираган лабларини чаккамга қўйиб. — Даданг яхши хабар олиб келти.

Мен дарҳол кўзимни артдим, жилмайишга уриндим.

— Эсингда борми, Камолон маҳалласида турганимизда, даданг билан бирга ишлайдиган Жалол деган ўртоғи бўларди... Сенга нуқул ҳовлисидаги шотутдан олиб келарди. Сен шотутни яхши кўрардинг. Қўлларинг, шойи кўйлагинг қип-қизил шотут рангига бўяларди. Шотут доғини совун ҳам олмасиди...

— Эсимда бор, ая, — дедим мен кулиб. — Ўша кишини мен «Шотут амаки» дердим шекилли?

Онам кулди. Кўзларига нур оралагандек бўлди.

— Ҳа-я... Эсимдан чиқиб қопти. «Шотут амаки», дердинг. Яхши пайтлар эди. Ҳозир шотут бўлса, менам ердим...

Томогимга тўндек нарса келиб, дамимни сиқди, кўзим жикқа ёшга тўлди.

— Ҳозир йўқ-да шотут, энди тугаётган бўлса керак... Насиб қилса, пишганда ерман, зора... Шотут дори, юз дардга даво бўлади дейишади.

Онам жимиб қолди. Айтмоқчи бўлган асосий мавзуга қай йўсинда ўтишни ўйларди чоғи.

— Қизим, сен бирон марта шотутни гулини кўрганмисан? — деди онам тўсатдан тетиклашиб.

— Йўқ, ая, шотут гулламайди шекилли, — дедим қувноқ оҳангда онамнинг кўйига берилиб.

— Тўғри, гулиям, мевасиям битта бўлади. Шуни ҳеч ўйламаган эканман. Ҳақиқатда гулиям, мевасиям битта бўлади. — Онам яна жимиб қолди. Шотут ҳақида гапирса ҳам ичида бошқа нарсаларни ўйлар ва қай тарзда менга айтиш иложини ахтарар эди. — Улар ҳалиям ўша ҳовлисида туришади... Шотут ҳалиям бормикин ё кесиб ташлашганмикин?.. Дадангам билмаса керак. Агар кесиб ташлашмаган бўлишса, насибам қўшилган бўлса, балки оғзим тегиб қолар... Мени насибам қўшилмаган бўлса,

сени огзинг тегар. Бир тўйиб евол. Дори. Аслида ҳамма тутлар дори. Ёшлигимизда балхутуни юзимизга суртардик. Оқартиради, дейишарди. Эртага сўраб олиш эсимдан чиқмасин — ўша ҳалиям бормикин...

— Кимдан сўрайсиз, ая?

Онам бир менга қараб олди-да, ҳушига қайтгандек, ўйланиб қолди.

— Жон болам... Даданг бугун ўша... «Шотут амакингни» учратиб қопти, — деди онам саросима аралаш жилмайиб. — Ўғли бўларди. Сен уни кўргансан. Эсингда борми? Оти нимаиди-а? — Онам бир оз хаёлга кетди, бироқ эслай олмади. — Инженер бўпти. Яхши ишда ишлармиш. Агар ота-онасига тортган бўлса, кўхлик бўлиши керак. Сендан уч-тўрт ёш катта атиги... Ўша «Шотут амакинг» сени эслапти, суриштирипти, салом айтворипти... Битта омонат гап айтворипти, шуни айтишга даданг ботина олмапти ўзингга. Шунга нима дейсан, қизим?

Юрагим тўлиб кетди. Онам охиригача айтмаса ҳам аллақачон гап нима ҳақда кетаётганини тушуниб ўтиричман. Шунинг учун «совчи юбориш нияти бор экан» ёки «одам юборишса майлими, рози бўласанми, қизим, бизга қолса, биз розимиз» қабилидаги умумий гапларни кутмадим, бу азобдан онамни кутқариш учун:

— Майли, ая, сизлар шуни муносиб кўрибсизлар, мен розиман, — дедим. — Мен учун муҳими сизсиз, ая. Зора дилингиз ёришиб, дардларингиз нари кетса! Ишонаман, ая, сиз албатта тузалиб кетасиз. Қаердадир ўқидим, агар одам ё қаттиқ қўрқса, ё қаттиқ хурсанд бўлса, касали ўз-ўзидан чекинармиш! Бир одам туғма соқов экан, бир умр бирон қалима гапирмаган экан. Нима бўпти-ю, бир каттакон ит қувипти. Шунда қўрққанидан овози чиқиб кетилти. «Войдод! Қутқаринглар!» — деб юборипти. Кўрдингизми, ая, қанақа мўъжизалар бўлади!

— Қани энди, болажоним, ўша мўъжизалардан менгаям ато қилса...

Ошхонага кўзим қизариб, қовоғим шишиб чиқсам, да-

дам шўрлик ўз жазосини кутаётган маҳбусдек кўзлари жовдираб ночор бир тусда ўтирган экан, ўрнидан аста туриб, савол назари билан менга тичилиб қолди. Мен унга тасалли бериш учун жилмайиб қўйдим, ammo бари бир дадамнинг қиёфасидан ҳадик ва ёлворишга ўхшаш аллақандай забуллик аримади. У менинг юзимдаги табассумни илжиқ ва арзанда қизининг истехзоси, деб фараз қилди чоғи, аранг тили калимага келиб:

— Мен аялгни ўйловдим, қизим, фақат аялгни, — деди ва яна ўкинчли умид билан менга тикилиб қолди.

— Менам, дада, — дедим такрор жилмайиб. — Менам аямни ўйладим. Розиман.

Дадам доиг қотиб қолди. У ўзи мени янгича руҳда тарбиялаган — буюғи китоблар, фильмлар — шунинг учун менинг бўйсунушимни ҳаёлига ҳам келтирмаган. Бу фавқулодда тadbир — мажбур чора, агар онамнинг аҳволи оғир бўлмаганида, биламан, дадамнинг ўзи бунақа амални қўлламаган бўларди. «Мен аялгга севиб уйланганман, — деган дадам менга бир неча бор, — аялг ҳам мени яхши кўрган. Айниқса сен туғилганингда қувончимиз ичимизга ситмаган. Мен аялгдан бўлак ҳеч кимга кўнгил қўймаганман. Биз жуда бахтли бўлганмиз. Сен ҳам биздек бахтли бўлишингни истаيمان. Бунинг учун фақат севиб, муҳаббат асосида турмуш қуришинг керак. Сенинг севганинг ким бўлса, қувим ўша...»

— Яқинроқ ке, — деди дадам ҳаяжондан эпткиб. Олдига бордим, дадам елкадан қучди, мен кўксига бошимни қўйдим. Юраги дук-дук урарди. — Кечир, она қизим, мен бошимизга шунақа кунлар тушадн, деб ўйламовдим. Бўлак чора топа олмадим. Сен билан маслаҳат қилишга юрагим дов бермади. Ё агар... нима десаикин... кўнгил қўйган биронта...

Мен бош чайқадим. Дадам жимиб қолди, ютинди. Юраги ҳамон безовта гурсиллар эди. Чаккамга қайноқ томчи «чак» этиб тушди...

Куёвни ЗАГС идорасига борганимда кўрдим. Аслида дадам ҳам, онам ҳам «учрашинглар, танишинглар», деб бир-икки қисталанг қилишди, аммо мен унамадим. Бари бир муҳаббатсиз турмуш қурарканман, кўриб нима қилдим, куёв чиройлими-хунукми, ақллими-тентакми, нима фарқи бор? Қапақа бўлмасин, бошимдан «шов» этиб сув қуйиб юборгандек бўлади, уёгига кўшикаман-кетаман. Турмушинг, ҳаётинг, ёстигинг, фарзандинг бир бўлгандан кейин кўникмай қаёққа борасан? Ҳатто бориб-бориб яхши кўриб ҳам кетасан киши, авваллари поз-финоқ қилганинг ўзингга кулгили бўлиб туюлади. Озмунчами бунақалар? Уч-тўрт йил ўтгандан кейин, «хой, қиз, севгисиз эрга теккасан, қўй бу турмушингни», деганинг кўзини ўяди. Балки мен ҳам шунақа бўларман, турмушимга бирошта одам раҳна солмоқчи бўлса, итдек таларман, тиш-тирноғим билан ҳимоя қиларман. Тўғри, шунақа дугоналаримиз ҳам борки, муҳаббат ўтида ёнмаган бўлсалар-да, бир оқимга тушиб қолган рўзгорларини бузишни истамайдилар, бола-чақа, оила-юмуш, деб ўтаверадилар, ҳатто шу турмушдан ҳам ўзларига яраша қувонч онларини топа биладилар. Яхшидир, ёмондир, эр номини бор-ку, бўлди-да. Кимнинг эри хотинини ардоқлаб бошига қўйиб юришти, қайси эр сафарга кетса бир ҳафта ўтмай хотинига алангали мактублар ёзади? Бунақанги мактуб ёзилганда ҳам, эр уёқда қолиб, хотинининг ўзи ўсади бўлади. «Э, бачкана бўлмай қолинг», деб мактубни йиртиб ташлайди. Бир кун кўчада галати бир парсанинг гувоҳи бўлдим, эр-хотинлиги шундоқ сезилиб турипти. Ёшлари ўттиздан ошган ё ошмаган. Эри ариқдан ҳатлаб ёрдам учун хотинига қўл чўзувди, хотини эрининг қўлини шанатилаб қайириб ташлади, ҳаёсиз иш қилгандек, ўзи қизариб кетди.

Кўп ҳолларда эътиборсиз муносабатни аёлларимизнинг ўзлари туғдиришлари ҳаммага аён-ку ахир. Эрим бир қизиқ воқеани гапириб берган эди: тоғ йўлида бир

киши эшакда келаётган танишини учратиб қопти, ўн қадамча ортида пахмоқ рўмол ўраб олган аёл ҳам келаётган экан. «Йўл бўлсин, ошна?» — деб сўраган экан, эшак минган таниш: «Хотиним касал бўлиб қолди, қишлоққа олиб кетяпман», дебди. Уйлайманки, агар эри эшакдан тушиб бемор хотинини ўтказмоқчи бўлганда ҳам хотини сира рози бўлмас эди. Ўз мантиқи бор. Қанақа гап: хотин эшакда, эр эса пиёда!

Шундай қилиб, бўлажак эримни ЗАГС идорасида кўрдим. Бу — бахтми, омадми ёки аксими? — билмадим. Ҳар қалай, кўзим «унга» тушганда, юрагим шув этиб кетди. Бинойидек йигит, бўйи баланд, қошлари қуюқ, кўзлари шахло, қунт билан қиртишлаган соқолининг ўрни кўм-кўк. Эгнида қора костюм, оқ кўйлак, қалампиргулли қизил галстук. Костюм енгидан биллур кўзли запонка тақилган кўйлак манжети кўришиб турипти. Бизни таништиришди. Уятчан жилмайиб, қўлимни сиқди. Кафти нам, қўли андак қалтирар эди. «Хайрият, деб ўйладим ичимда, ҳаяжондан қалтираяпти, ориятли йигит кўринади. Демак, ишларимиз мен ўйлаганча чатоқ эмас экан. Ташқиси-ку дуруст, аммо ичингдан қанақа тухфа топаркинман...» ЗАГС га ариза ташлаб, орқамизга қайтдик. Мухторнинг ўртоғи ресторанга таклиф қилди, аммо мен унамадим. Мухтор ўртоғига «қистама» деган маънода ишора қилди, улар дугонам икковимизни уйимизга машинасида элтиб қўйишди.

— Лутфияхон, — деди Мухтор мени четга тортиб. — Қачон учрашамиз энди?

— Тўйда, — дедим мен қиёфамни ўзгартирмай. — Агар, албатта, унгача айниб қолмасангиз.

— Йўғ-э, Лутфияхон, унақа деманг, — Мухтор ўзини бир зум йўқотиб қўйди. — Агар ўзингиз айниб қолмасангиз...

— Уйлаб юрган тасаввурим бугун сиз фойдангизга ҳал бўлди, — дедим ўша алпозда, лекин билинар-билинмас истехзо билан. — Мендан хавотир бўлманг.

— Ҳар қалай биз ҳали деярли таниш эмасмиз, бир-биримизни яхши билмаймиз. Қолаверса, мен сизни кўришни истардим, — деди Мухтор бир оз дадилланиб.

— Тўйдан кейин тўйгунингизча кўраверасиз.

Мухтор гап топа олмай қолди. Албатта-ку, гап топа оларди, аммо ножўя сўзлаб қўйишдан чўчиб, ўзини тутди, одоб сақлади. Виламан, сўзларим уни энди ўйлантириб қўяди. «Қанақа кўрс, бетгачопар қиз экан ўзи? Биринчи учрашувдаям шунақа тутадими ўзини? Мен унга уйлан-япманми ё у менгами?» — деган ўйлар миясини пармалайди. Яхши қилмадим, албатта. Буни ўзим ҳам тушундим. Одатим курсин. Нуқул шу одатим орқали панд ейман. Оқибати нима бўлишига ақлим етиб турса-да, ўзимни ушлай олмайман. Аттанг. Яхши бўлмади. Гурурига тегиб кетдим. Тагиннам вазмин йигит экан, унинг ўрнида мен бўлганимда, шартта бурилиб кетворган бўлардим.

— Ихтиёрингиз, — деди у бир оз маъюсланиб. — Агар иложингиз бўлмаса...

— Кечиринг, — дедим хиёл юмшаб. — Ҳолатимни тушунарсиз, деб ўйлайман. Хабарингиз бор, онам бетоб, бошқа нарсалар юрагимга сиғмайди. Кечиринг.

— Сиз мени кечиринг, Лутфияхон, — деди Мухтор самимий руҳланиб ва негадир қизариб кетди. — Мен ўзим бетамизлик қилиб қўйдим. Кечиринг, бу томонини эсдан чиқарибман, қаранг. Онангизга мендан соғлиқ тилаб, салом айтиб қўйинг.

— Раҳмат...

Ҳаш-лаш дегунча тўй ўтди. Ҳаммаёқда шодиёна, ўйин-кулги, фақат менинг ичимга чироқ ёқса, ёрмайди. Онаминг аҳволи куп сайин оғирлашиб бормоқда. Ҳатто тўй куни ҳам «Тез ёрдам» икки марта келиб оғриқни сездирмайдиган морфийдан укол қилиб кетди. Қариндош-уруглар, қўни-қўшнилар билан уйимиз тўла, ҳаммалари юмушда. Стол ўрнатишяпти, дастурхон тузашяпти, идиш-товоқ ювишяпти, пастдаги тунука гараж ёнига ўрнатилган ўчоқ томондан жаз-буз товуши келяпти. Фақат мен

онамнинг олдидан кўзгалмайман, шунга қарамай гоҳ «У нарса қатда?», «Бу нарса қатда?» — деб киришади, туришга мажбур бўламан, чунки хизматдаги одамлар нима қаерда турганини билишмайди. Дугоналаримнинг баъзилари шу онам ётган хонада чурқ этмай ўтиришяпти, мени нардоз қилишни кутишяпти. Дард бир оз кўйиб юборса, онам инграшдан тўхтаб, аранг кўзларини очади, кулишга ҳаракат қилиб: «Тур, болажоним, ўзинга яраша ишларнинг бор, бажарвол, мени кўявер», дейди. Шу алпозда кеч бўлди. Дугоналарим ёрдамида оқ гипюрдан тўй либосини кийдим, сочимни тарадим, уна-элик суртдим. Кимдир қора бўёқ узатувди, олмадим. Нима кераги бор? Бари бир кўз ёшларим билан афтимга суркалиб кетади. Бари бир юзимдаги ҳарир ридони очмайман.

Хуллас, куёвникига кетадиган пайт ҳам келди.

Онамни кучоқлаб ўпганимда, онам морфий таъсирида осуда ухлаб ётарди. Мени аранг ажратишди, хонада кимки бўлса, ҳаммалари тик турган ҳолда менинг бахтимни тилаб фотиҳа ўқишди. Дадамни маҳкам кучиб бир неча кундан буён қиртишланмаган нам юзидан ўпдим. Дадам ўзини зўрга йиғидан тийиб, мени итаради, бағридан ажратмоқчи бўлади, мен баттар ёпишаман... Шунини айтишим керакки, бугунги тўй маросими ва умуман, тўй билан боғлиқ бўлган барча тадбирлар мен учун ўта носамимий, сохта ва қўпол бўлиб туюлди.

Айниқса, куёвлар келгандан кейин ижро этилган ашулалар жуда эриш кўринди, қани энди мумкин бўлса-ю, ҳаммасини ҳайдаб солсам... Куёвникига етиб борганимизда микрофон орқали ҳаммаёқни ларзага солган «Тўйлар муборак» ашуласи менга ҳақоратдек бўлиб янгради. Тўй оқшоми, зиёфати қандай ўтганини билмайман. Аллакимлар келин билан куёвнинг шаънига табрик сўзларини айтиб, қадаҳлар кўтаришяпти, қарсақлар чалин-япти, машшоқлар қўшиқ айтишяпти, раққосалар ўйинга тушиб чирпирак бўлишяпти, қани энди биронта сўз ё қўшиқ қулоғимга кирса, биронта аскиядан жилмайсам.

Бошимга оғриқ кирди. Буткул хаёлим шу топда оғриқдан инграб ётган онамда, юзини тўсиб унсиз йиглаётган дадамда. Ажабо, нега энди шунақа?! Нега энди йиглаганиг келганда кулишинг, истамаган нарсаниги бажаришинг, ёмон кўрганинги мақташинг керак? Бу масхарабозлик кимга керак? Онамгами? Онам бечора ҳеч нарсани сезмай, ҳушсиз ётипти. Дадамгами? Дадам онамнинг дардига чора топа олмай қай бурчақда тўлганиб мункайиб ўтирганикин? Ё менгами? Бу наъралардан бошим гов, кўзим нам, алам билан зўрга ўтирибман.

Ниҳоят куёв билан мени ичкарига олиб киришди. Елгиз ўзимиз қолдик. Кўнглим беҳузур, безалган каравот четига ўтирдим. Мухтор бошимдаги ҳарирни олиб, юзимга қаради. Кўзларимни юмиб олдим. Ўзимни қўлга олишим лозим. «Етар, бас, бўлар иш бўлди, куёвнинг ҳам таъбини хира қилиб юбордим». Лекин ҳўв боя бошимга кирган оғриқ борган сайини зўраймоқда, икки чаккам лўқиллаб, пешонам тарс ёрилиб кетай дейди. Мухтор алланималар билан овора, нима билан — билмайман, чунки оғриқдан кўз очишга ҳеч қандай мадорим йўқ. Ташқаридан аёлларнинг овози, идиш-анжомларнинг жаранги, ҳали кетиб улгурмаган меҳмонларнинг маст-аласт валдирашлари қу лоғимга чалинади. Эшик қулфининг қире этиб ёпилгани эшитилди.

— Лутфия!

Аранг кўзимни очдим, юрагим шув этиб кетди: рўпа рамда майкачан, кўкраги жундор Мухтор турарди.

— Шунча ўтирдик, шунча кулги-ҳангомалар бўлди, бирон марта лоақал жилмайиб қўймадингиз-а, — деб ни санда қилди Мухтор. — Битта сизнинггина онангиз бор экан-да дунёда...

Мана, мени тушунадиган, ардоқлайдиган бўлажак эримдан дастлабки цикоҳ кечасида чиққан гаплар. Хўрлигим келди, юзимни кафтларим билан тўсиб, юм-юм йиглай бошладим. Мухтор жимиб қолди. Ножўя сўзлари учун пушаймон бўляпти, деб ўйладим йиги аралаш. Ҳозир

юпатади, бироқ илиқ сўз айтиб, кўнглимни кўтаради, узр сўрайди, ҳозиргина айтган заҳарли писандани ювиб ташлашга уринади, деган умид дилимдан ўтди. Бироқ Мухтор мени ёнига ағанатиб, суллоҳларча ўпа кетди. Менга ҳозир бунақанги ҳаракат мутлақо ёқмайди, ғашим келади, ижирганаман, ҳазар қиламан, у бўлса ўзини тия қолмайди, қўлларимни юзимдан айириб, ёшли кўзларимдан, томоғимдан ўпади, юзимни ўгириб, баттар йиғлайман. Мухтор кўксини кўксимга босиб лаблари билан лабларимни ахтаради, баданимни пийшаслаб, кийимимни тортқилайди, ечиб ташламоқчи бўлади, яна титроқ лабларини бўйнимга босади. Нимадир демоқчи бўлиб, уни итариб ташлашга уринаман, аммо кучим етмайди, мен қаршилиқ кўрсатганим сайин, у зўраяди, кўкракларимни чангаллайди, ғижимлайди, огритади. Пировардида кўнглим айнади, қайт қилиб юбордим...

* * *

Тўйдан кейин ҳафта ўтмай, онам узилди.

Тўйнинг эртасигаёқ узр сўраб, ўз уйимга, онамининг олдига югурдим. Уйда бир-иккита қарииндошларимиз қолиб, ҳамма нарсаларни саранжом қилиш билан банд эдилар. Онам хийла тетик, ёнида дадам мунгайиб ўтирган экан. Онам мени кўриб, кўз қирини ташлади. Энгашиб қучоқладим, ўпдим, яна ҳалқумимга тош қадалди, бироқ ўзимни тутдим. Онам нимадир демоқчи бўлди, аммо мадори етмади. Ёки аъзолари қота бошлаганими, хоҳишига бўйсунмаяпти. Мени янги турмуш билан табрикламоқчи бўлди чоғи. Дадам пешонамдан ўпиб, кўзимга тикилди.

— Қизим, келиб чакки қипсан,— деди дадам.— Кеча тушган хонадондан бугуноқ...

— Ўзлик ўзи руҳсат беришди.

Ҳақиқатда келин бўлиб, шойи лозим кийиб, саломга чиқмадим, ҳовли супурмадим, қайнонамга чой тутмадим. Қоронғи тушганда кириб бораман, эрта билан яна

ти, қайнонам ўз юмушларидан бўшаб, бир чойнак чой олиб боришти. Қараса, эри нягини кўкрагига тираган ҳолда ухлаб қолишти. «Ичкари кириб ёта қолинг, ҳой дадаси!» — деб салгина туртган экан, қўли креслоннинг суянчигидан сийганиб, жасади қийшайиб қолишти. Мен уйга келсам — ҳамма нарса тахт. Маҳалламиз одамлари жуда аҳил, киши бошига ташвиш тушса, қараб туришмайди, ҳар қанча иш бўлмасин, бажариб ташлашади. Албатта, барча юмуш ва тадбирлар маҳалла оқсоқолларининг маслаҳати билан амалга оширилади. Неча асрлардан буён сақланиб келаётган анъаналаримиз бўйича айниқса қариялар бизда катта ҳурматга сазовор, ҳеч ким уларнинг маслаҳатидан чиқиб иш кўрмайди, гапини икки қилмайди. Уларнинг маслаҳатига кўра, қайнотамнинг жасади шу бугуноқ ерга қўйиладиган бўлишти. «Бехабар уруғлар ҳали кўн, улар ўпкалашади», деган мулоҳазаларни ҳам эътиборга олишмапти. Маҳалла оқсоқолларининг қарори шу бўлишти. Бундоқ қараганда, маҳалла аҳлининг «шошқалоқлигида» ҳам жон бор. Негаки, кун иссиқ, жасадни кўп ушлаб бўлмайди, қолаверса, эрта саҳаргача яна аллақанча вақт бор, қафаланган мурда уйнинг ўртасида ётаверса, кечаси ҳам ҳеч ким кўз юмай, йиғи тўхтамайди, одамлар керагидан кўн уришишади, азият чекишади. Тобут қанча тез кўтарилса, ҳам шунча тез кўншилади. Унинг устига аза билан боғлиқ бўлган анча-мунча ташкилий ишлар бор, одамлар юмуш билан чалғийди — алаҳсийди, кеч бўлади, тонг отади, шу алпозда вақт ўта бошлайди.

Бу оиллага тушганимга уч йил бўлганда Наргиза туғилди. Ўзбек оиласи учун уч йил мобайнида фарзанд туғилмаса уйдагилар ҳам, кўн-кўшни ҳам бошқача қарай бошлайди. Ўзим ҳам аллақандай ноқулайлик сезадиган бўлиб қолдим. Фақат Мухтор бу ҳақда бирон марта оғиз очмади. Бу, албатта, фарзанд пайдо бўлишига Мухтор қарши ёки лоқайд деган гап эмас. У фарзандни кутарди, мен бунга аминман, фақат мени аяр, ранжитиб қўйишдан ҳайиқар эди. Бундай олиб қараганда, у нима деб

писанда қилиши мумкин? Кўрни кўр деб айблаш — бу ўтакетган ҳақорат-ку. Аёл кишини туғмасликда айблаш, аёл кишининг энг нозик ва муқаддас туйғусини поймол қилиш билан баробар, кейин бир умр фарзанд кўра олмай армонда ўтаётган аёллар ҳам учраб туради. Улар биринчи йўл қўйган хатоларига, институтни тугатишим керак ёки энди институтни тугатиб ишга кирдим, дарров декретга чиқиб кетиш ноқулай қабилда турли сабаблар ахтаришади, аммо бари бир шу ҳолда ҳам уларни айблаш қанчалик тўғри, билмадим, чунки улар биринчи ҳомилани аборт қилиб ўзларини ўзлари жазолайдилар, ҳаётнинг энг улуғ лаззатидан, бахтидан маҳрум бўладилар. Очиғини айтсам, Нарғиза туғилмагунча мен ҳам бу бахтдан йироқ эдим, ўзимни она сифатида мутлақо тасаввур қила олмасдим, фарзанд деганда, боланинг йиғиси, касали, хархашаси, уйқусиз кечалар кўз ўнгимга келарди. Тўғри, буларсиз бола катта бўлмайди, албатта. Лекин ёпингизда ухлаб ётган бир бегуноҳ инъом, унинг илк кулгиси, кўкракни оғзига олиб мунчоқдек кўзлари билан онасига тикилиши, унинг таний бошлаши, биринчи тетапояси, қўлига тушган нарсани оғзига олиб бориши, шундан қайтганда онасига қийқириб бетоқат талпиниши, жажжи қўлчаси билан зирак аралаш қулоқни чангаллаб тортқилаши, севинчда қўққисдан айтиб юборган дастлабки сўзлари — буларнинг ҳаммасини дунёда нима билан тенглаштириб бўлади?!

Нарғизага оғироёқ бўлганимда, ҳамманинг назарида мамнулик аломатларини сездим. Қайнонам андишали, ориятли аёл, авваллари индамай юрди, ойлар кетидан ойлар ўтган сайин кўнглида гулгула туғила бошлади чоғи, бир-икки марта гап очиб ҳам кўрди.

— Адангиз раҳматли невара кўрармикинман, эркалатармикинман, деб орзусига етолмай ўлиб кетди шўрлик. Менам қариб қолдим, зора у кўрмаганини мен кўрсам. — Шу сўзларини ўқинч билан айтarkan, қайнонам менга узоқ тикилди. Мен нима ҳам деб овутишим мумкин, чучвара

тугишда давом этдим.— Кўзингиз тушгандир балки, Сокинахон деган жувон бор, магазинни ёнида туришади. Шу жувонга суюнаман. Ун йил деганда бўйида бўлди. Ўзиям хўп қаратди, неча марта Московларга бориб келди. Эриям вазмин йигит экаи, чидади, кутди. Бўлмаса ўзи қанақа танти, бадавлат, топармон йигит, дўпписи тушиб кетса, пул бериб олдиради. Сабр қилди, мана, мунчокдек ўғилчаси бор...

Наргизанинг дунёга келиши минг-минг қувончлардан ташқари саросималар тугёнида беҳаловат бўлиб келаётган қалбимга осойишталик, эрим билан менинг ҳаётимиздаги омонатликка бир қадар мустаҳкамлик ато этгандек, Мухтор кўзимга жозибали ва қадрдонроқ бўлиб кўрипа бошлади. Умуман, Мухтор тузук одам. Мулойим, камтар, мулоҳазали, вазмин. Ичмайди, чекмайди, ноўрин рашқлар, бачкана қилиқлар, ноҳақ талаблар билан одамни қийнамайди. Хулласи, «орзу қилса арзийдиган» йигит. Аммо шунга қарамай бизнинг муносабатимизда чақмоқ ўтидек лов этган дамлар рўй бермади. Ҳаётимиз ими-жиммида, захоб сувидек жилдираб оқа бошлади. Бирин-кетин ишдан келамиз, овқатланамиз, бир оз телевизор томоша қиламиз, хонамизга кириб ётамиз, тонг отади, яна ишга жўнаймиз, баъзан шанба, якшанба кунлари ўртоқлариникига меҳмон бўлиб борамиз, уларнинг оғиз тўла тилла тишли хотинлари билан чақчақлашиб, яна уйга қайтамиз, кейин меҳмондорчилик одат бўйича бизникида бўлади, яна ўша неча марталаб эшитган эски гаплар, ҳангома, яна узундан-узун хайрлашиш... Бундан ташқари, баъзан бизникига дадам келади ё биз уларникига борамиз. Дадам табиатан анча самимий одам. Куёви қизи билан уйига кириб борганини кўриб ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетади, мени юмушга уринтирмай, ўзи ошхонада тарақ-туруқ қилади, таомга уннайди. Мен биламан, бошқача муҳитда ўсган Мухторга дадамнинг бу «эркакларга хос бўлмаган» ҳаракатлари ёқавермайди, шунинг учун «куёвингизнинг олдига кириб, ёлғиз қолди», деб дадамни ошхонадан чиқариб

юбораман, юмушдан бўш найтларим ўзим ҳам кириб ўтираман, уларнинг суҳбатига қулоқ соламан. Мухтор бизнинг уйга неча марта келган бўлса, бирон марта яйраб қулганини, овозини баланд кўтарганини билмайман. Мухтор дадам билан вазмин, мударрисларга ўхшаб гаплашади. У қурилиш трести бошлиғи, балки унинг босиқ ва сермулоҳаза қиёфаси амалининг тамғасидир, шунинг учун ҳовлиқиш, маҳмадонагарчилик қилиш унга мутлақо ёт нарса. У нафақат ўз сезгисини, ҳатто менинг ҳам баъзан гуркираб кетадиган ҳиссиётимга сув пуркаб туради. Бир-икки марта онасининг олдида Наргизани суёуб ўпганимни, бағримга босиб эркалаганимни кўриб менга танбеҳ берди, ҳаракатимдан хижолат бўлди. Лекин шунга қарамай Наргиза турмушимизга бўлақча маъно, тотувлик олиб кирди, дилимизни хижил қилиб юрган губорни тарқатиб юборди.

Шу зайл вақт ўтаверди. Қайним Саттор икки йил деганда армия хизматини адо этиб, қайтиб келди. Қайнонам билан Мухтор уни уйлантириш тараддудига тушиб қолишди. Бу пайтга келиб Мухторни министр муовини қилиб тайинлашган эди, тўй баҳонаси уй торлик қилади, деб биз Мухтор билан Ленин хиёбонида қурилган кўп қаватли бинодан ажратилган тўрт хонали квартирага кўчиб ўтдик. Қайнонамнинг боди бор, қиш яқинлашганда у ҳам бизникига кўчиб келди. Наргиза бувисини яхши кўради, бувиси ҳам Наргизани на ерга, на кўкка ишонади. Бу томонидан кўнглимиз тўқ. Фақат янги уйга кўчиб келганимиздан кейин аввалги ишлаб юрган мактабим олислик қилиб қолди. Қатнашнинг ўзига икки соатга яқин вақт кетади. Асабим бир аҳволда, унинг устига йўл машаққати, қийналиб кетдим. Чилпарчин бўлиб уйга келаман, бошим оғриydi, қўлларим қалтираydi, кўзимни оча олмайман. Портфелим тўла ўқувчиларнинг даста-даста дафтарлари, текшириб баҳо қўйиш, ўқув плани, конспект тузиш керак. Хайриятки, қайнонам бор, кунимга ўша бечора асқотади. Мана, мактаб ишларидан узоқлашганимга бир ойча бўлиб

қолди. Мухтор Наргиза билан келиб менадан хабар олиб туришади. Шундай келишларнинг бирида Мухтор, «янги иш топиб кўйдим, деди, унчалик диққатвозлик йўқ, сенбоп иш». «Қанақа иш экан?» «Ўқитувчилар малакасини ошириш институти, энди ўқувчиларни эмас, истасанг, ўқитувчиларни ўқитасан. Уйнимизга яқин, яёв беш минутда етса бўлади. Маориф бўйича жорий қилинаётган янги ўқув методикаси билан ўқитувчиларни хабардор қилиб туришга ўхшаш ишлар экан. Ўйлаб кўр, ўзингга қулай бўлади...» Мен тайин бир жавоб бермадим, «ўйлаб кўрарман», дедим. Лекин ҳозир, Маннон билан танишганимдан кейин, аниқ биламан, мен муқаррар эрим тавсия қилган институтга асло бормаيمان...

Палатам эшиги тақиллади ва эшик тирқишида бошига оқ пешонабоғ ўраган ҳамшира қиз кўринди:

— Сизни телефонга сўрашапти.

— Ҳозир.

Ягона телефон аппарати бўлим мудирининг қабулхонасига ўрнатилган, ўша ёққа ошиқдим. Хайрият, у ерда ҳеч ким йўқ экан, бўлим мудирини беморларни кўргани чиқиб кетган кўрилади. Жингалак шнурли телефон трубкаси столда ётипти.

— Алё,— дедим бир оз ҳансираб.

— Лутфия, салом, бу — мен,— деган Мухторнинг овозини танидим.— Тайёрмисан?

— Умуман тайёрман,— дедим мен негадир ҳаяжонланиб ва беихтиёр кўз олдимга Манноннинг иродали, аммо сокин қиёфаси келди.

— Нега тутилиб гапиряпсан?— сўради Мухтор бир қадар безовталаниб.— Овозинг ғалати. Ўзинг яхшимисан?

— Яхшиман,— дедим мен ўзимни идора қилишга тиришиб.— Фақат ҳали бюллетенни беришгани йўқ. Ҳозир тушиб кийимларимни алмаштириб чиқаман. Қачон келасиз?

— Ҳозир соат ўн бир,— деди Мухтор бир оз сукутдан

кейин. — Соат ўн иккигача улгурсанг — борай, бўлмаса шофёрни юбораман. Мени Госпланга чақириб қолишди.

— Ундоқ бўлса, ўзим такси олиб кетаман, шофёрни юбормай қўя қолинг.

— Овора бўласан-да, такси ушлаш қийин. Соат ўн икки яримга шофёр бориб туради. Хайр. Уйда кўришамиз...

Тавба, аллақандай юк елкамдан қулагандек бўлди. Трубкани қўйиб палатамга қайтдим, нимадир мени алдагандек туюлди, балконга чиқдим. Чиқдим-у, кўзим Маншонга тушди. У балконимиз қаршисидаги катта ариқ лабига қўйилган скамейкада ўтирар, мажнунтолнинг шода новдалари орасидан ҳаяжон билап менга тикиларди. Процедурага бормапти, муқаррар у мени кўрмоқчи, чунки бугун бу ердан чиқиб кетишимни билади, фавқуллодда кўришмай-хайрлашмай қолишдан кўрққан бўлса керак. Мажнунтол новдаларини шамол қўзғатганда мен жилмайиб қўйдим, у ҳам журъатсиз табассум билан ўрнидан турди, аммо жойидан жилмади, сеҳрлангандек ўз ўрнида тик қолди. Мен орқамга ўгирилиб хонамга кирдим, халатим чўнтагидаги ойпачани олиб аксимга қарадим, кўзларимда алланечук ҳаяжон ва саросима кўрдим, лекин бари бир палатамда қола олмадим, нимадир мени етаклади, чиқдим...

Шифхонага келгапимнинг биринчи ҳафтаси эди. Тушки дамдан кейин боғ бўйлаб айланиб юрган эдим, аллақайқдан таниш музыка товуши қулогимга чалинди. Товуш келган томонни тахмин қилиб, чапга кетган хиёбонга бурилдим, музыка товуши яққолроқ эшитила бошлади. Ниҳоят кўзим оғир, сербарг шохлари одам бўйи баравар эгилган дарахт остидаги майсалар орасига қўйилган бўм-бўш, аммо суянчиғига касалхонанинг кулранг халати ташланган ҳаворанг скамейкага тушди. Скамейка ўриндигининг четида қоғоз қистирилган эски китоб ва музыка садоси таралаётган чарм гилофли кичкина магнитофон турарди. Мен музикани дарров эсладим. Ленинградга борганимда у ердаги аспир-

рантурада ўқиган дугонам билан бир неча марта филармонияга қатнаб шу музикани тинглаганман. Бу Моцартининг «Реквием» номи билан аталадиган машҳур музика асари. Мен ҳамиша бу асарни мароқ билан тинглайман, таъриф қилиб бўлмас даражада завқ оламан. Моцарт бу асарни оғир касал пайтида аллақандай графнинг илтимосига кўра унинг рафиқаси хотирасига бағишлаб ёзган. Венанинг машҳур паркида истироҳат қилиб юрган пайтида Моцарт кўзида ёш билан хотинига, «Мен «Реквием»ни ўз ажалимга ёзипман», деган экан. Ҳақиқатан, улус композитор асарини тугата олмай вафот этган.

Бу изтиробга тўла ҳазин куйни бу ерда ким эшитиши мумкин? Шубҳасиз, музика соҳасида ишлайдиган, шу касбга бевосита алоқадор одам бўлиши керак. Йўқса, бунақа мураккаб асарни ким плёнкага ёзиб эшитиб юради? Кимнинг кўлида магнитофон кўрманг, албатта ҳинд, хоразмча ёки сийқаси чиқиб кетган бачкана ашулалар ёзилган бўлади.

Беихтиёр магнитофоннинг сирли эгаси дилимда қизиқиш уйғота бошлади, атрофга алангладим, бироқ нари-нарида айланиб юрган беморлардан бўлак ҳеч ким кўринмади. Мен музиканинг сеҳрли жозибасидан кета олмай, скамейканинг нариги четига омонатгина ўтирдим, аламли тўлқинлар садосига гарқ бўлдим. Аллақандай шарпа диққатимни тортди, беихтиёр четга қарадим. Нарироқда ўрта бўйли, қотма, аммо истараси иссиқ бир йигит синдириб олган шохчасини кафтига уриб турар, бу ерга яқинлашишга истиҳола қилаётгандек эди. Мен музикага маҳлиё бўлиб, унинг келиб қолганини сезмабман. Рухсатсиз ўтириб олганимга хижолат чекиб, узр оҳангида жилмайиб, ўрнимдан қўзгалган эдим, ўша йигит шошилиб:

— Ўтираверинг, бемалол, — дея сўзларини бир неча марта қайтарди ва келиб скамейка олдида тўхтади. — Қайтариб қўяйми ё эшитаверасизми?

Менинг музикага уйғонган ҳавасим сабаб бўлдимки ёки музика асарининг тарихидан хабардорлигимни пайқадими,

билмадим, ҳар ҳолда ҳозирги саволни беришда ё синаш, ёки хайрихоҳлик аломати бор эди. Гап шундаки, «Реквием»нинг охириги беш қисмини Моцартнинг ўзи ёзган эмас. Ёзишга улгурмаган. Моцартнинг хомақилари асосида асарни унинг шогирди Зюмайер ниҳоясига етказган. Шунинг учун бўлса керак, асарнинг бевосита Моцартнинг ўзи ёзмаган қисмлари у қадар таъсирчан чиқмаган, шогирдининг маҳорати етишмаган, устозининг даражасига кўтарила олмаган чоғи. Ленинград филармониясида ҳам шу асарни тинглаганимда ўз кўзим билан кўрганман, еттинчи «Лакримоза» қисми адо бўлганда, кўплар туриб залдан чиқиб кетган эди. Ҳалиги йигитнинг саволи — масаланинг шу томонига ишора эди.

— Ихтиёрингиз, — дедим мен уялиниқираб. — Агар ўзингиз эшитишни хоҳламасангиз, майли, ўчириб қўя қолинг.

Йигит магнитофонни ўчирмади, фақат овозини паст қилиб қўйди. Мен бу йигитни энди танидим. Умуман, бу шифохонада беморлар бир-бирларини кўравериб, беихтиёр таниш бўлиб қолишади, кўз кўзга тушганда ҳурмат йўлига салом-алик қилишади, ҳол-аҳвол сўрашади, баъзилар бу даргоҳдан ажралмас қадрдон бўлиб чиқиб кетишади. Шифохонанинг ҳашаматли клуби бор, артистлар келиб беморлар билан учрашув, хонадалар концерт бериб кетишади, бошқа кунлари кино кўрсатилади. Кинонинг тури ҳар хил. Тутуриқсиз бачканаларидан тортиб машҳур, дунёга донғи кетган фильмларгача намойиш қилинади. Назаримда клуб маъмурияти қайси фильм шаҳар экранидан тушиб қолган бўлса, ўшани олиб келса керак. Аке ҳолда кўпчилик беморларнинг талабига биноан ҳинд ёки араб фильмларидан бўлагини кўрмаган бўлардик. Қайси бир куни — келганимнинг дастлабки пайтлари эди шекилли — «Ноэль фортюна» номли нозик дид билан ишланган ажойиб бир француз фильмининг олиб келишди. Оламга таниқли машҳур артистлар ўйнашган, берилиб томоша қиласан киши. Бироқ фильмининг ярмига етмай, одамлар,

«зерикарли экан, на ашуласи бор, на ўйини», деб чиқиб кета бошлашди. Заяда бешта томошабини қолганини кўриб, механик фильм намойишини тўхтатди, чироқ ёқилди. Шунда бир йигит жанжал кўтарди: «Бошқалар билан нима ишимиз бор, нул тўлаганмиз, охиригача кўришга ҳаққимиз бор!» — деб туриб олди, механик бўйсунингга мажбур бўлди, ўша йигит туфайли фильмини охиригача томоша қилдик. Ҳозир скамейканинг нариги четида ўтирган йигит ўша эди.

— Бу парсаи биринчи эшитишингизми? — дея йигит орамиздаги ноқулай жимликни бузди.

— Йўқ, аввал ҳам эшитганман, — дедим мен табассум билан, — Ленинград филармониясида.

— Музыка билан шуғуллансангиз керак?

— Йўқ, соҳам мутлақо бўлак, — дедим мен. — Шунчаки, қизиқман.

— Мен ҳам сиздақа ҳаваскорман, — деди йигит суҳбатни қувватлаб. Унинг серкиприк кўзлари ёноқсиз озғин юзида айниқса йирик ва ўткир кўринар, узун бармоқларининг тириқлари рангсиз, оқ оралаган сал қўнғир сочи гарданигача тушиб турар ва бу ўзига ярашган эди.

— Мен сизни ҳойнаҳой дирижёр ё композитор бўлсангиз керак, деб ўйловдим.

— Қаёқда, — деди у бир оз мулзам бўлгандек. — Оддий ўқитувчман. Ўрта мактабда дарс бераман.

Ана холос! Мен дирижёр, деб ўйласам, ўзим қатори оддий ўқитувчи экан. Ҳатто ҳафсалам пир бўлиб кетди. Бейхтиёр илжайдим.

— Нега куласиз? — сўради йигит ранжигандек. — Тилла магазинида мудирман, десам, кулмаган бўлардингиз, албатта.

Мен кечирим сўрамоқчи эдим, аммо унинг тутақиб пичинг қилиши гашимни келтирдими, билмадим, менинг ҳам ўжарлигим тутди.

— Албатта-да! — дедим мен ҳам қолишмай. — Магазин мудирини одам деса арзийди! Бақувват дўст-

лари кўп, қаерга чўзса қўли етади. Тагида шахенй машини-наси, одамни босиб олса, кимга айбни тўпқаришади? Машина тагида қолганга! Энг яхши курортларга ким боради? Ушалар! Ўқитувчи нима бўпти? Қўлидан нима келади? Кучи етса, ўқувчисига икки қўйиб, аламини олади. Ҳар кунни дасталаб ўқувчиларнинг дафтарларини қўлтиқлаб кетади, бошқалар театрга борганда, ўқитувчи кўр бўлиб диктант текширади! Китоб ўқиш, газета кўриш, телевизор томоша қилиш, ўз устида ишлаш, малакасини ошириш, илғор ғоялардан беҳабар ким? Ўқитувчи. Кўп ҳолларда ўз ўқувчилари билган нарсаларни ҳам билмайди. Бу — сиёсий томони. Иқтисодий томонини олайлик. Трамвай абонементини ҳам ҳисоб қилиб юради. Мактабда ҳам, уйида ҳам дакки егани еган. Магазин мудирининг бир ўтиришда сарф қилган пулини ўқитувчи бир ойда ҳам тона олмайди. Бировга ўқитувчиман, деса, қизини бермайди. Сиз тағин ўнкалайсиз!..

Йигит баттар оқариб кетди, эътироз учун сўз ахтариб бир зум ўйлашиб қолди. Унинг лабларидан ранг қочиб, қўлларни билинар-билинимас қалтирай бошлади.

— Нима десаңгиз денг, аммо мен ўз касбим билан фахрланаман, — деди у ниҳоят тили калимага келиб. — Халқимиз юз йиллар мобайнида ўқитувчига ҳурмат назари билан қараган, билимдонлигига шак келтирган эмас. Муаллим сўзи илм сўзидан келиб чиққан. Фарзандлари муаллим бўлиб етишишини орзу қилишган. Маърифат, зиё чирогини муаллим ёққан. Биронта сиёсий тadbир, биронта ҳал қилувчи кенгаш, мажлис, маслаҳат, маърака ёки баҳс муаллимсиз ўтмаган. Муаллимнинг обрўйи жуда баланд бўлган. Муаллим гузардан ўтганида, одамлар ўрнидан туриб салом беришган, таъзим қилишган...

— Ҳозир бўлса уч синфни аранг битирган ё битирмаган чаласавод, аммо пулдор махлуқ тирсагини машинасининг деразасига қўйиб кеккайганича ўтиб кетади, ўқитувчи шўрлик унга салом бериб, автобус бекатида қолаверади.

— Ҳақиқий ўз қадрини билган, ўқитувчилик гурурини авайлайдиган ўқитувчи бировнинг амали ёки киссасига қараб таъзим қилмайди. Акс ҳолда поймол бўлишига ўзи айбдор, аслида ўзи паст инсон. Бунақа ўқитувчилар табиатан бебахт, ўз бурчини топа олмаган, ҳар муҳитга мосланувчи хушомадгўй бечоралар. Уларнинг қўлидан ҳатто қабихлик ҳам келади. Тили бошқа, дили бошқа, улар талабаларига бир нарсани уқдириб, ўзлари тескарисини қилишади. Шунинг учун «домланинг айтганини қил, қилганини қилма», деган мақолни ёмон кўраман, ҳеч қачон таъ олмайман. Бу зарарли мақол.

— Аммо сиз «бечоралар» деб атаганлар кам эмас-ку. Истасангиз, мен шунча мисоллар келтиришим мумкин, ақлингиз бовар қилмайди.

— Бу иқир-чиқирларни сиз қаёқдан биласиз, ахир ҳозиргина магазин мудирларини ҳимоя қилаётган эдингиз-ку?

— Мен ҳам ўқитувчиман.

Йигит анграйиб қолди.

— Демак, мени калака қилибсиз-да, — ўксинди йигит ва мийигида кулиб қўйди. — Мен бўлсам сизнинг олдингизда қуйиб-пишиб ваъзхонлик қилиб ўтирибман.

— Бунинг нимаси ёмон экан? Четдаги одамга уқдиршдан кўра, тушунган маслақдош билан дардлашиш афзал эмасми? Бизнинг дардимиз билан бировнинг нима иши бор?

— Маслақдош, дейсиз, — деди йигит ўқинч билан. — Беш йилдан буён тортишиб келаман, «маслақдош» ларимни ҳоли жонига қўймайман, титкилайман. Қани энди самара берса. Кўпинча яккаланиб қоламан. Биз ҳам сенга ўхшаган олов эдик, кўникиб кетдик, сен ҳам кўникиб кетасан, ҳали эгарланмаган тойсан, жиловлаб олишади, дейишади...

— Жиловлаб олишдими?

Йигит нохуш тарзда елкасини қисди.

— Қайдам... — деди у ва асаб билан магнитофон клавишини босиб, музыка овозини ўчирди, кассетани ўзгартириб, бошқасини қўйди. — Куй ёқмади чоғи, магнитофонни яна ўчириб қўйди.

Орага ноқулай жимлик тушди.

Бу йигит ё ўзини бошқалардан ўзгачароқ, ўз олдига қўйган мақсади йўлида мурасасиз, ўжар бир шахс сифатида ўзини кўрсатмоқчи, ёки ҳақиқатда ўзи шунақа — дилида, онгида шаклланган ақидаларни тиш-тирноғи билан ҳимоя қилади, бу ақидалар ҳаёт мезони эканига шак келтирмайди... Бунга ўхшаган «ҳаёт тақозоси» ни тан олмайдиган одамлар ҳамма соҳада ҳам учрайди. «Девоналар» дейишади бунақанги одамларни. Ҳар қалай, қандай бўлмасин, бу йигит биринчи учрашувимиздаёқ, тўғрироғи — тўқнашувимиздаёқ, назаримда, аллақандай қизиқиш уйғота бошлади. Бизнинг мактабимизда ҳам ўжар ва ўз ўжарлиги, мурасасизлиги билан ажралиб турадиган, бировларнинг жигига тегадиган, бошқаларнинг эса ҳавасини жалб қиладиган ўқитувчилар йўқ эмас. Масалан — Оқилов Саттор, математика ўқитувчиси. Педсоветларда албатта битта масалага қарши чиқади, ўз мулоҳазаларини кўндаланг қўяди. Фикрларини пухта ўйлаб чиқмайди чоғи, кўпинча аслида тўғри фикрлар бўлса-да, уddалаб уқдира олмайди, пойма-пой гаплари кўпларнинг асабига тегади, пироварди, директор уни силтаб ташлаганидан кейин, қўл силтаб яна ўтириб қолади. Аммо ўзи бақувват, билимдон ўқитувчи. Сатторнинг қўлида ўқиган кўп ўқувчилар институтга кирмай қолмайдилар. Кирилмаган ҳолларида ҳам математика фанидан йиқилмайдилар. Шунини айтиш керакки, бизнинг мактаб шаҳар марказига жойлашган, обрўли мактаблардан ҳисобланади. Чет эллардан меҳмонлар келишса, бизнинг мактабимизга кўрсатиш учун олиб келадилар, байрам кунлари Қизил майдон минбарига бизнинг пионерлар гулдасталар олиб чиқадилар... Балки шунинг учундир, кўп ўқитувчилар малака-тажрибаси етарлими, йўқми, қолаверса — педаго-

гик билим, қобилияти мосми, мос эмасми — шу мактабга жойлашишга уринишади. Ва кўп ҳолларда ўз мақсадларига эришадилар ҳам, чунки яширадиган жойи йўқ — «таниш-билиш» деган тушунчалар ҳозирги кунимизда ҳавойи, яъни абстракт тушунча эмас. Мактаб бўйича баҳолар кўрсаткичи юқори бўлса-да, Саттор ўқувчиларнинг савияси тушиб кетаётганини пайқаган ва бунинг сабабини фақат бир нарсада — таниш-билишлар ёрдамида мактабга оқиб келаётган чаласавод, пошуд ўқитувчиларнинг мавжудлигида деб тонган. Шу фикрни у умумий мажлисда дангал айтган. Бу камлик қилиб, Саттор муттасил ўқув йили бошланишидан аввал ҳар бир ўқитувчини синовдан ўтказиш кераклигини, синовдан ўта олмаганларини (Сатторнинг фикрича — бунақалар 50-60 процентни ташкил қиладилар) мактабдан четлатиш, уларнинг ўрнига бошқа талафтли, тажрибали, ўз ишини дилдан ҳурмат қилган ўқитувчиларни жалб қилиш кераклигини таъкидлаган.

— Бундай қарорга келишга менинг педагогик виждоним тақозо қилипти, — деган эди Саттор сўзининг охирида. — Келажак авлодимиз қай даражада онгли-саводли бўлиб етишади, бу масъулпаят, истасангиз — жавобгарлик, бизнинг зиммамизда! Ўртоқлар, аҳволимизга жиддий ва ҳалол қарайлик: ўқувчиларимиз савияси кун сайин пасайиб кетаяпти. Бу аччиқ ҳақиқатдан юз ўгириш, кўз опқочиш — бу жинойят! Аввалги йили тўртта параллел ўнинчи синфларни тугатиб кетган бир юз олтмиш талабадан фақат йигирма учтаси институтга кирипти, у ҳам бўлса олтитасининг спорт разряди бор экан...

Мажлис аҳли чурқ этмаган ўшаида. Аммо бу сукут — розилик аломати эмас эди. Ҳамманинг ранжиган дилида Сатторнинг «... жинойят», «...таниш-билиш», «...синовдан ўта олмаганларни мактабдан четлатиш...» деган сўзлари қайнар, азоб берар, ғазаб уйготар эди.

«...Четлатиш...» Кейинчалик вазият шунақа тус олдики, «четлатиш» сўзи Сатторнинг ўзига писбатан ишла-

тила бошлади. Умуман, ўша кезларда мактабимиз арининг уясини эслатарди. Саттор билан ҳеч ким саломлашмас, ўқитувчилар тўда-тўда бўлиб директор кабинетига киришар, ундан алланималарни талаб қилишар, қайтиб чиққанларидан кейини кўзлари мамнуи жовдирар, ўқувчилар эса узук-юлуқ эшитган гапларига ўзларидан қўшимча қилиб висирлашар эдилар.

Искажида қолган директоримиз Сатторни «вақтинча четлатиш» чораси зарурлиги, ғала-говур бир оз тингунча уч-тўрт кун кўринмай туришини айтгандан кейин, Сатторнинг дарсларини бўлак ўқитувчилар олиб бора бошладилар. Сатторга ўрганган, унинг таълимини мароқ билан олиб келаётган ўқувчиларга янги ўзгаришлар малол келди. Бир кун кимдир кабинетга кириб, «Иккита ўпинчи синф, «а» ва «б» дарега киришни истамайтилар, спортзалда йиғилишган, сизни талаб қилишяпти», деганида, директорнинг кўлидаги кўзойнаги стол устига тушди. «Намоёнш?!» — деди у босиқ овоз билан ва кабинетидан чықиб кетди.

Мен ўзим ўша пайтда залда бўлганим йўқ, эшитишимча, директор дарҳол ўқувчилар ўз синфларига тарқалишларини талаб қилипти. Гап кор қилмагандан кейин директор:

— Кимми ёнини оляписизлар?— деган. — Сизлар ўп йил мобайнида таълим олиб келаётган муқаддас даргоҳ — мактабни ҳақоратлаган нолойиқ одамни ёнини оляписизларми?! Ахир у нонкўр нафақат мактабни, аввало сизларни «чаласавод», «савияси паст» деб ҳақоратлади-ку! Агар шу камситишга, ҳақоратга гурурларинг йўл қўйиб чидасанглар, майли, ҳамма парса жой-жойида қолаверади... Ўйлашиб кўрамиз. Энди синфларингга тарқалинглалар...

Албатта, бу ҳодиса мактабимиз маъмуриятини ўйлаштириб қўйган эди. Унинг устига мен ва яна учта ўқитувчи бир бўлиб директор кабинетига кирдик. Директор бизга ҳам ўқувчиларга айтган сўзларини қайтариб чиқди:

— Кимми ёқлаяпсизлар? — деди у бизга танбех берган бўлиб. — У нонкўр пафақат мактабни, аввало сизларни «чаласавод», «савияси паст», деб ҳақоратлади-ку. Наҳот шунга чидасангизлар? Қандай қилиб кўзингизга қарайди у бетавфиқ?

Тикка турган тўрттала ўқитувчи бир-биримизга қараб олдик.

— Бўлмаса, мана, — дедим мен ва аввалдан тайёрлаб қўйган имзоли тўртта аризани столи устига қўйдим. — Бизни ҳам бўшатишингизни сўраймиз...

Директоримизнинг қовоқлари осилиб кетди. У, ҳамма ўқитувчилар Сатторга қарши, деб ўйлаб юрган бўлса керак, қийин аҳволга тушиб қолди. Негаки тўртта аризага имзо чеккан тўртта ўқитувчи мактабнинг энг обрўли, идрокли, ўқувчи ва ўқитувчиларнинг ҳурматини қозона олган ўқитувчилардан. Мендан истисно, учала ўқитувчиларнинг иш стажини жамласа юз йилдан ошади. Муқаддас опанинг ҳатто Ленин ордени бор. Бунақанги нуфузли муаллималар мулоҳазаларини назардан четлатиб бўлмайди. Буни албатта, директоримиз яхши тушунади. Бироқ Сатторнинг таъқиди бевосита қаратилган ўқитувчилар-чи? Ахир улар камчилик эмас-ку. «Таниш-билиш» деб бежиз айтилмаган. Уларнинг олчиси ҳеч пукка бўлмайди, қўллари ҳар ерга етади. Обориб опкелишади. Қолаверса, мактабда бўлган шов-шув муқаррар горонога ҳам, министрликка ҳам стиб боради. Битта маҳмадона ўқитувчи деб шунча маломат!..

— Бўлмаса... — деди директоримиз узоқ сукутдан сўнг. — Сизлардан ҳам битта илтимос. — Директорнинг овозида мулойим такаллуф пайдо бўлди. — Саттор Одилов билан гаплашиб кўринглар. Менга қолса, розиман. Фақат қилган ножўя иши учун коллектив олдида узр сўрасин. Агар сўрамаса, ўзига жабр, мен бошқаларни кўндира олмайман.

— Айб қилган одам узр сўрайди, — деди Муқаддас опа совуққонлик билан. — Сатторжоннинг айби нимада?

У ҳақ гапни гапирди, холос. Агар ўшанинг мулоҳазалари амалга оширилса, ҳамма ютади. Мактаб ҳам, ўқитувчилар ҳам, айниқса ўқувчилар. Ахир ҳар бир мактабнинг бурчи — ўқитиш, саводли одамларни етказиб чиқариш. Шундай эмасми?

— Шундайку-я... — деди директоримиз ночор рози бўлиб. — Аммо масала анча мураккаб-да... Ҳар бирингиз менинг ўрнимда бўлганингизда қандай иш тутардиларинг — билмадим...

— «Хатога олиб борувчи йўл жуда кўп, ҳақиқатга эса битта йўл олиб боради», — дедим мен Жан Жак Руссонинг ҳикматли сўзларини эслатиб. — Ҳақиқатни кўзласангиз — йўл битта. Буюғи ўзингизга ҳавола. Аризамиз столингизда. Виждонингиз қай йўлни кўрсатса, амал қилиш ўз ихтиёрингизда...

Биз чиқиб кетдик. Директоримиз серрайганча қолаверди. Унинг ахvoli ҳақиқатда оғир, қарама-қарши иккита кучнинг орасида қолган, кескин чора кўришдан ҳайиқади. Негаки, шу мактабнинг ўзидаёқ ўттиз йилдан ортиқ ишлаб келади, ўзи ўқитувчиликдан директорликкача кўтарилган, бир печа ўн йиллар аввал кўйилган талабларга риюя қилиб ишлашга одатланган, ҳозирги пайтларда аввалги услублар янгидан қараб чиқилган, анча ўзгаришлар рўй берган. Директоримиз эндиликда янгича услуб билан иш олиб бориш кераклигини ақлан эътироф этса-да, эскича қўлланма ва режалардан холи бўла олмайди, қолаверса, янгича услублар аслида нимадан иборатлигига тушуниб ҳам етмайди. Унинг устига янгича услуб фойдали эканидан маълум даражада шубҳаланади ҳам. Унинг учун соч қўймаган ўқувчи — энг ибратли ўқувчи. Портфель ўрнига «дипломат» тутган ўқувчиларга, «Чамадон кўтариб келиш нимаси?» — деб хўп таъқиб қилди, кейинчалик қўниб кетишга мажбур бўлди. Янги модага кўра аёл ўқитувчиларимиз причёскаларини ўзгартириб келишга бошлаганда, директоримизнинг шахсан ўзи мактаб эшигида туриб олиб, ўқитувчиларни назоратдан ўтказга бошла-

ди, унинг таъбири билан «жибилажибон»ларни мактаб биносига ҳатто киргизмади, «иккита қилиб ўриб келинлар, болалар тарбиясини бузишга йўл қўймайман», деб юрди, аммо кўпчиликнинг тазйиқи остида таслим бўлди, яна кўникди. Почаси тор шим кийиб келган ўқувчилардан баъзиларини кабинетига чақиртириб шимларининг чокидан сўкиб ташлаган ҳоллари ҳам бўлган, аммо давр тақозоси — ўзи кунлардан бир кун тор почали шим кийиб келганида, ҳамманинг оғзи очилиб қолган. Кейинчалик ўқувчиларнинг устида тирсак-тиззаси оқариб кетган жинсовкаларни, елкасигача тушган сочларини кўриб, тутақиб кетган, қапчаларининг чора сифатига — сочларини ўз қўли билан қайчилаб ташлаган. «Қимда-ким шу алвасти турқда юрганни кўрсам, — деган у кескин равишда огоҳлантириб, — қанақа ўқиган ва кимнинг фарзанди бўлмасин, аттестатдан маҳрум этилади...» Умуман, директоримиз Шералиев ўзини мактабимиздаги маънавий муҳитнинг ашаддий ҳимоячиси, посбони, деб ҳисоблайди. «Фақат маънавий иқлим тоза ва мусаффо мактабдагина ўқиш интизомни яхши бўлади», дейди у ҳамиша. Ана шу «маънавий иқлимни» ҳимоя қилиш мақсадида директоримиз бир ўқувчининг қўлида шубҳали кўринган журнални тортиб олипти. Журналда машҳур голланд расоми чизган аёл кишининг яланғоч тасвири босилган экан. Ўқувчи шўрлик: «Ахир бу машҳур Рубенснинг ишлаган расми-ку!» — деганида, Шералиев, — «Рубенс бўлса ўзига!» — деб гапга чек қўйипти.

* * *

...Маннон ҳамон скамейкада ўтирипти. Аҳён-аҳён балконибга назар ташлайди, дераза ортида борлигимни сезади. Мени чиқади, деб умид қилмоқда. Ким қапақа, айтолмайман, аммо мен қайси бир одам билан мулоқотда бўлмай, беихтиёр Мухтор билан таққослайман. Шуни тан олиш керак, кўп ҳолларда Мухтор устун чиқади. Бун-

дай кезларда дилим таскин топади, хайрият дейман... Бир куни ўқитувчилар хонасида — дарслар орасидаги бўшлиқдан фойдаланиб — ўқувчилар дафтарларини текшириб ўтирган эдим, Саттор бир нотаниш кишини эргаштириб кириб қолди.

— Лутфияхон, бир четда ўтириб гаплашиб олсак, халақит бермаймизми? — сўради Саттор, ёнидаги нотаниш кишига ишора қилиб.

— Бемалол, — дедим мен. — Истасангиз, ўзим чиқиб туришим мумкин...

— Ишлайверинг, Лутфияхон, бир-биримизга халақит бермаймиз. Бу акамиз синфимдаги бир боланинг дадаси эканлар...

Мен ҳар қанча ўз ишим билан машгул бўлишимга қарамай уларнинг суҳбати беихтиёр қулоғимга чалинар эди. Чалинибгина қолмай, ҳатто диққатимни тортар эди.

— Асқарингиз, — дея қуя-пиша давом этди нотаниш киши, — ёшлигидаям галатпроқ эди. Шу, денг, аквариумда балиқчалар борида, ҳозирам бор. Тавба, соатлаб балиқчаларига тикилиб ўтирарди. Нималардир, деб гаплашарди ҳам. Айвопимизга қалдирғоч ин қурган, шу денг, ҳашарот тутиб келиб, болаларини боқади, Асқарингиз тентак, соатлаб кўзини узолмайди. Устунга суюниб томоша қилгани қилган, қорниям очмайди. Чойшаби доғ бўладиган бўлиб қолди. Билсак, тошбақасини олиб ётаркан! Ахир тошбақаниям олиб ётадимми? Мушук бўлсаям бир нав эди. Деворга нарвон қўйилган, чиқиб олиб узоқларга тикилгани тикилган, ҳайдамасам кечгача тушмайди. Нонини ушатиб, бир ўзи ейди, бир итига едиради. На ҳаромни, на ҳалолни биллади. Товоғингни итинг билан бирга қилиб қўя қолайлик, ўғлим, десам, хафаям бўлмайди. Типратиканини қўйинга солиб юраркан, санчилавериб, қорни яра бўлиб кетинти, билдирмайди ҳам хумпар...

Мен беихтиёр қулимсипрадим, Саттор ҳам. Гапини қизиқиш билан тинглаётганимни кўриб, Асқарнинг дадаси, нажот қидиргандек, мен томон ҳам қараб гашира бошлади:

— Энди буёғини эшитинглар... Кишини кулгисиям, йиғлагисиям келади. Яқинда денг, яна қилиқ чиқарди — кечгача қаерлардадир санғиб юриб, қоронғи тушганда уйга келади, биз ўтирган хонага кирмайди, алламаҳалгача ҳайвонлари билан овора бўлиб, сездирмай кириб ётиб олади, саҳар пайти чиқиб кетади — буни биз эшик очилиб ёпилганидан билиб қоламиз. Ўша куни яна кеч келди, куёиларига сабзи бераётган экан, чақириб олдим. Ҳозир, дейди, келавермайди, ўшқирдим. Келишга мажбур бўлди. Қарасам денг, бурни қашқа, чап кўзи шишган. Ўзини опқочиб юрганини шунда англадим. Қоқилиб тушдим, деди, мен ишонмадим, сўроққа тутдим. Ахир айтишга мажбур бўлди: мактабини олдида танаффус пайтида ирғишлаб юрган бўлса керак, аллақандай уч-тўртта ўзидан каттароқ нотаниш болалар буни тўхтатиб, синфингдаги Сирож деган болани чақириб бер, чақириб бермасанг ўзингни урамиз, дейишти. Асқар чақириб бермапти, ўзини уришти... Сирожни бундан хабари ҳам йўқ, Асқар қашқа бўлиб юрипти. Бу, домла, қанақаси бўлди ўзи? Ақалли мактабга келяптими Асқарингиз? Биз уйда онаси билан хавотир бўлянимиз ахир?!

Мен Сатторнинг жавобини кутардим. Саттор жилмайдиган ҳолда бир оз нотаниш кишига тикилиб турди-да:

— Биласизми, Қарим ака, — деди, — агар мени фарзандим шунақа бўлса, фахрланардим. Асқарни мен ҳалигача билмас эканман...

Беихтиёр мен Сатторнинг ўрнига эримни кўйиб кўрдим...

Мана ҳозир ҳам дераза орқали мажнунтол соясига кўйилган скамейкага тикилар эканман, нуқул кўз ўнгимда Мухтор гавдаланади, унинг салмоқли фазилатларини эслагим, шу фазилатларини қалқон қилиб, қалқон панасига ўзимни яширгим келади. Тўғри, Мухтор орзу қилса арзигудек шахс. Пок йигит. Балки шунинг учун ҳам баъзи бир узвий нарсалар айниқса яққол кўринар. Чиркин доқада доғ кўринмайди. Ёки айб ўзимдадир, ўта талаб-

чанлигимдадир. Балки шу хил талабни менинг ўзимга нисбатан қўйишса, синовдан ўта олмаслигим мумкин. Эҳтимол, талабнинг суестлигини, қолаверса, лоқайдликни биз маданиятнинг ифодаси деб билармиз? Терговнинг бўшлигини «бир-бирига ишонч» ибораси билан алмаштиргандирмиз. Боя айтганимдек, Мухтор соф, тўғри йигит. Балки ҳамма иллат шу тўғрилигидадир. Нима қилмасин, ҳаммаси ўлчанган. Меъёрида. Неча йил яшаб келяпмиз, бирон марта қўлидан пиёла тушиб синмаган, бирон марта қўлини кесиб олмаган, бирон марта ўн бирдан кеч ётмаган, еттидан кеч турмаган. Ҳеч қачон қаттиқ кулмаган, оғир изтироб чекмаган, шалоқ сўкинмаган, бировни мақтамаган, тушида алахсираб бирон аёл номини айтвормаган. Ими-жимида. Маъқули илиқ сув, совуғиям, иссиғиям керак эмас, ҳеч қачон ангина бўлмаган. Балки бирон-бир аёлни севиб қолса яхши бўлармиди? Албатта, севиб қолиши мумкин, лекин буни Мухтор четлаб ўтади, қочади. Ахир севса, юрак бошқача ура бошлайди, мундарижа бузилади, хаёл қочади. Ларзанинг не ҳожати бор, умрни қисқа қилади.

Бир куни ишдан кейин почта қутисини титкилаб ҳар кунги келадиган газеталарни олиб лифт эшигига яқинлашдим, қизил чироқ ёниб турган экан, вақтни ўтказиш учун газеталарни кўздан кечира бошладим. Ногаҳонда конверт чиқиб қолди. Хат менинг номимга бўлиб, адреси машинкада босилган эди. Хат йўлловчининг на адреси, на фамилияси бор. Биз аслида ҳеч кимдан хат олмаймиз. Фақат байрам арафаларида беш-тўртта танишлардан табрик откриткалари оламиз, холос. Таажжубландим. Қизиқиш уйғонди. Бафуржа ўқирман, деб конвертни очмадим. Лифт келди, квартирамизга кўтарилдим. Наргиза боғчада эди. Бир ўзим шошилмай ечиндим, кийимимни алмаштирдим, аммо нотаниш одамнинг хати мен тинмай шошилишга ундарди. Конверт ичида тўрт букланган қоғоз чиқди. Ярим бет сўзлар ҳам машинкада бежирим босилган, ҳеч қандай мурожаат йўқ, шунинг учун расмий хат бўлса

керак, деган фикр дарров хаёлимга келди. Аммо... «Сиз мени танитайсиз, мен сизни танийман, чунки тез-тез учратиб тураман. Авваллари, бир кўришда ошиқ бўлдим, деганларга ишонмас эдим, ўзим шу кунга тушиб қолдим. Маъюс, ўйчап кўзларингиз, сокин юзингиз неча ойдирки, тинчлик бермайди. Жинни бўлиб қолган, десангиз, балки ҳақ чиқарсиз. Ҳамма нарсага (хатто жонимдан жудо бўлишга ҳам) тайёрман! Кўзимга Сиздан бўлак ҳеч нарса кўринмайди! Ҳиссиётимни айтмайман, сўз ожиз. Биламан, Сиз оиласиз, битта қизингиз, мартабали эрингиз бор. Исмингиз Лутфия. Осмондаги юлдузларни ваъда қила олмайман, ўзимни, истасангиз, жонимни ваъда қиламан. Аввалдан биламан, бу аламзада қилмишимнинг оқибати мен учун мағлубият билан якун бўлади, лекин менингдек бир девога Сизнинг ишқингизда қон ютиб юрганни билсангиз кифоя. Мен сиздан ҳеч нарсани талаб қилмайман. Зинҳор. Фақат ўтинаман — бир дақиқага бўлса ҳам 17 сентябрда соат иккида гул магазини олдига чиқинг, ўзим Сизни топиб оламан.

С. С.»

Бўшашиб кетдим, баданимдан тер чиқиб, юрагим қаттиқ ура бошлади. Оёқларимда мадор қолмади, аранг каравотга етиб олдим. Анчагача ҳайрон бўлиб ётдим. Бу қанақа гап? «С. С.» Ким бўлди у? Нима ҳаққи бор? Мени ким деб ўйлайди? Бошимда эрим туриб... Мен ҳеч кимга бунақа умид учун асос бермовдим-ку... Балки биронта дилбўзар бўлса-чи? Унақангилар камми? Эримнинг амалими, тинч турмушини бузиш орқали мақсадига эришмоқчи бўлиб юрган шумният душманлар қанча! Нима қилсам экан? 17 сентябрда, депти. Соат иккида. Ҳали Мухтор келса, кўрсатаман хатни. 17-да бирга борамиз, Мухтор адабини бериб қўйсин. Бир изза бўлганини кўрай! Аммо... Мухтор нима деб ўйларкин? Ишонармикин ёки «ўзинг кўз сузгандирсан бўлмаса биров дабдурустан муҳаббат изҳор қилиб хат ёзишга ботина олармиди?

Ахир хат менинг қўлимга тушиб қолишини ўйлашни керак-ку! Бу ерда бир сир бор. Кўзбўямачилик қилинсан. Сергаклигимга лой чаплаб, ўзинг кейин айшингни суриб юраверсан», деса нима қиламан? Бунақа демаганида ҳам кўнглида ғубор қолади. Шубҳа билан яшай бошлайди. Бошқа нарсаларни баҳона қилиб, азоб беришга тушади. Ўзини ҳам қийнаб юради, мени ҳам. Шубҳалар очик рашкка айланади. Сал рўйхуш бермасам, ўшани рўкач қилади. Дағаллигидап полисам, «мен бировлардек ширин гапира олмайман», деб қуруқ писанда қилади. Уйда ҳаёт бўлмайди, дўзахга айланади... Яхшиси бу хатни Мухторга кўрсатиш керак эмас. Олам гулистон! Ўринсиз шубҳа тугдириб нима қиламан?

Аммо шу билан бирга хатнинг муаллифи ҳақиқатан севги азобиде юрган бўлса-чи? Туйғулари самимий бўлса-чи? Унда нима гуноҳ? Мени учратиб, дилида яшириниб ётган ҳиссиётлари ловуллаб жўшиб кетган, ўзи бу бостириб келган муҳаббат тўлқинидан эсанкираб қолиб, бошқа илож-тадбир тона олмай, шу хат йўсинида бир чора кўрмоқчи бўлгандир: бечора... Мен уни бир зумда шумниятга, дилбузарга чиқариб ўтирибман. Ахир севиш — айб эмас-ку! Сева билиш табиатнинг инъоми, бундай бахтга ҳамма ҳам муяссар бўлавермайди. Ўзимни, Мухторни олай! Ахир биз ишқ ўтида умуман ёнмаганмиз-ку! Муҳаббатнинг юксак даража билан оловланишини биз ҳатто ҳаёлимизга ҳам келтира олмаймиз. Шунинг учун биров, севдим, яхши кўриб қолдим, деса, худди уят нарса рўй бергандек, кўзимизни олиб қочамиз ёки ўзимизни маданиятсиз кўрсатмаслик учун мавҳум жилмайиб қўямиз, холос... Балки у ёндир? Одатда ёшлар, биринчи ҳиссиёт хуруж қилганда, каллаларини йўқотиб қўйишади, ягона муҳаббат шу, деб ўйлашади. Кўпинча ўзидан катта жувонларни яхши кўриб қолишади, кейинчалик ўзлари мулзам бўлиб, уялиб юришади... Ё 17-да борайми? Тушунтирайми? Биринчи ҳиссиёт бўронига таслим бўлманг, укам, кўпинча дастлабки туйғу алдоқчи бўлади, деймикин?

Елишиб олса-чи? Унда нима қиламан? Кўчада шарманда бўламан-ку! Одамлар нима деб ўйлайди?! Йўқ! Яхшиси бормаслик, кўзни кўр, қулоқни қар қилиб, бу бўронни ўтқазиб юбориш керак! Яна хат ёзса-чи? Ахир бирдамас-бирда биттаси Мухторнинг қўлига тушиб қолиши мумкин-ку! Унда нима бўлади? Ахир биринчи мактуб эмаслиги мазмунидан аён бўлади-ку? Нима деб важ келтираман? Ўзим ҳам чувалашиб қоламан, бу турган гап... Хат 17 сентябргача келмайди. Агар 17-да учрашувга бормасам, ана ундай кейин кетма-кет кела бошлайди. Ҳали ўн еттинчигача уч кун бор. Анча-мунча нарса ўйлаб, маълум қарорга келиш мумкин. Муҳлат берганига ҳам раҳмат, бугун ё эртага учрашамиз, деса, нима илож қидирадим... Шу хил мулоҳазаларни дилимдан ўтказиб, бир оз тиңчигандек бўлдим-да, яна хатни қўлга олдим. Кўз югуртириб чиққанымдан кейин, бир нарсани англадим, англадим, юрагимга яна гулгула оралай бошлади. Хатнинг мазмунидан шундоққина кўриниб турипти — бу ёш йигитнинг хати эмас. Масала, демак, мен ўйлагандек мураккаб. Идроки қуйилган киши муҳаббат изҳор қилган экан, кўп ўйлаган. Хатни яна ўқиб чиқдим, конвертида почта штампни йўқ. Демак, «С. С.» мени анчадан бери кузатиб юради, адресини билиб олган. Хатни пастдаги бизга қарашли почта қутисига ўзи ташлаб кетган, балки газета олаётган пайтимда ҳам назорати остида мени ушлаб турган. Телефонимиз номерини билиши мумкин... Қани энди телефон қилса! Шартта-шартта гапириб, умидини узардим. Ўзим ҳам қутулардим, уни ҳам пуч орзулардан озод қилган бўлардим.

Ниҳоят уч кун ўтди, 17 сентябрь ҳам келди. Ойначамга тикилиб пардозимни тузатдим (ажабо!). Секин ташқари чиқдим. Мактабдан қайтарканман, атрофга аланглайман, «С. С.» олдимдан чиқиб қолармикин, деган гумонда ҳадиксирайман. Учраган йигитлардан ҳайиқаман, кўчанинг нариги томонига ўтиб оламан. Хайрият, ҳеч ким мени тўхтатмади, аммо назаримда «С.С.» шу атрофда бўлиши

аниқ. Мен, ҳамма нарсага чек қўйган аёл шунча саросимадаман, унинг аҳволи қалайкин?

Одамнинг табиати ғалати, бир ярим деганда уйга кириб бордим, кўчага қараган деразага отилдим — гул магазини Ленин хибобининг нариги томонидаги кўп қаватли уйнинг биринчи қаватига жойлашган, деразамдан кўришиб туради. У ерда гул магазинидан ташқари «Дорихона», «Сартарошхона», «Почта бўлими», китоб магазини ва яна аллақандай савдо магазинлари бор. Одамлар ўз юмушлари билан юришяпти, аммо мен қидирган кимсага ўхшаш аломатни пайқамадим. Балки ҳали келмагандир, балки бирон пана жойда писиб ўтиргандир. Албатта мен келганимни кўриб иқроор бўлганидан кейин чиқади. Лоқайд бўлишга ўзимни зўрлаб, ечиндим, кийимларимни ўзгартирдим. Ўзгартирмай нима қилардим, бари бир учрашувга чиқмайман-ку! Аммо баъзан соатга қараб қўяман. Майли-да! Чорак кам икки. Ўнта кам икки. Бешта кам... Юрагим гуп-гуп уради, тиззаларим қалтирайди, асабим рубоб торидек таранг, узилиб кетиши ҳеч гап эмас. Бориб ўзимни каравотга ташладим, дим тушганимча алламаҳалгача ётдим. Назаримда бир дунё вақт ўтгандек бўлди. Тамом! Энг оғир лаҳзалардан ўтиб олдим! Буёғи осойишталик. Бошимни кўтариб қарасам, соат энди уч бўлипти! Бирон юмуш билан овуниш керак. Ҳорғин аҳволда туриб, қўшни хонага чиқдим. Қизиқ туюлди, дераза орқали гул магазини томон қарадим. Ўша-ўша, йўловчилар ўз ташвишлари билан банд, севгилисини интизор кутиб асабий уёқдан-буёққа юрган ошиққа ўхшаган бирон кимса йўқ! Аммо айти шу чоқда бир оқ «Волга» келиб тўхтади, кўзимга иссиқ кўринди ва шу заҳотиёқ «Дорихона»дан Мухтор югуриб чиқди-да, бояги машинага тезлик билан ўтирди, машина кескин жойидан қўзғалиб, кўздан ғойиб бўлди... Ана шунда тушундим — хатни муқаррар эрим ёзган. Мухтор соат бирда дарсдан бўшашимни биларди, шунинг учун учрашувни иккига тайин қилган, иккидан сал аввал келиб, «Дорихона»

нинг ойнабанд деворидан менинг келишимни кузатишга тушган. Менинг чиқмаслигимга амин бўлганидан сўнг, телефон орқали машинасини чақирган... Демак, шубҳаси бор эканки, мени синамоқчи бўлган. Бироқ покизаликда текшириш учун одам ўз хотинини шунақа синовдан ўтказиши — буни нима деб аташ мумкин?! Мен, албатта, бу ўзига номуносиб қилмишини ҳеч қачон юзига солмайман, ҳатто уни фавқулудда кўриб қолганимни сездирмайман ҳам, аммо ичимдан ўтганини ўзим билиб қолавераман... Нега қарадим деразадан?! Қарамасам, эримнинг шундай ишга қодир эканини билмасмидим... Наргизанинг овози қулогимга чалинди, кўзимни очсам Мухтор кўча кийимларини шкафга илаётган экан, Наргизанинг овози эшитилди, ўзи кўринмайди, хонасида бўлса керак. Уни Мухтор ишдан қайтишда боғчасидан олиб келади. Ўз калити билан эшикни очиб кирганини уйқуда эшитмабман, қуёш гул магазини жойлашган бинонинг орқасига энди ўта бошлапти,

— Яна бошинг огридимми? — сўради Мухтор, келиб мен ётган каравот қиррасига ўтираркан.

— Йўқ, ўзим... Озгина чўзилай, девдим, кўзим уйқуга кетипти.

Мухтор эгилиб, гиламда ётган конвертни олди (ўзим атайин ташлаб қўйган эдим).

— Бу нима? — деди у сохта.

— Хат.

— Кимдан?

— Ўқиб кўринг.

— Расмийми?

— Аксинча.

— Нега, ўқинг, деясан унда?

— Сиздан нега яширай?

Мухтор конвертни очиб, хатни биринчи кўраётгандек ўқий бошлади, ўқиб бўлиб жилмайиб қўйди:

— Ҳм. Табриклайман!

Мен бош қимирлатиб, жилмайдим.

— Танийсанми ўзини? Ким «С. С.»?

— Ёзилган-ку, «танаймайсиз» деб.

— Бордингми?

— Боришим кераклигини сиздан сўраб олмаганман.

Ботина олмадим.

— Афсус,— деди Мухтор киноя оҳангида.— Қачон келувди хат?

— Уч кун бўлди.

— Уч кун ичида сўраб олиш мумкин эди. Лоақал кўрсатмадинг.

— Еднимдан кўтарилипти.

— Фавқулодда нарса ёддан кўтарилиши таажжуб.

— Таажжубланадиган ери йўқ. Бунақа хат ёзиш фақат психикаси бузилган руҳий касалнинг қўлидан келади. Агар боришга ўзингиз ундаётган бўлсангиз, яна хат келса, ўйлаб кўраман.

— Уч кун мобайнида огиз очмаганингга ҳайропман. Қўрқдингми, рашки келади, деб?

— Қўрқсам, бу хат гиламда ётмаган бўларди.

— Сенинг ўринида мен бўлганимда борардим. Ҳар қалай, қизиқ-да.

— Сиз ҳам бормаган бўлардингиз, сиз унақа одаммас сиз,— дедим ва шундай жавоб топа билганимга ўзим ҳам таажжубландим, чунки бу гап билан мен унинг иззат-нафсини ва нақадар садоқатли инсон эканини бир қарра кўтарган эдим.

— Раҳмат,— дея Мухтор ўрнидан турди. У менинг охириги жавобимдан мамнун экани сезилиб турарди...

* * *

Манноннинг кўзлари ҳамон деразамда. Нималарни ўйлаётганикин? Мухтор менга исбатан қўллаган найрагини Маннон ҳам қилармикин? Қайдам. Қилмаса керак... Нима учун охириги пайтларда мен Маннон ҳақида ўқтин-ўқтин

ўйлайдиган бўлиб қолдим? Хушрўйлигим? Мухтор ундан каммас. Ақллилигим? Мухтор ҳам зеҳли, очиқ йигит. Маннон очиқ одамга ўшмайди. Жозибаси балки алла-нечук сирли сеҳридадир. Умуман, Маннон сеҳрли бир китобга ўшайди. Одатда бундай китобни очишга одам хайиқади — худди бирон дугонанг кафтинг чизиқларидан фол очиб, тақдирингни айтиб беришга отланганда бўладиган ҳадиксираш каби. Ҳам қизиқ, ҳам қўрқинчли — агар кўнгилсиз тафсилотлари бўлса-чи? Бир умр машъум юки босиб юради кишини. Албатта, ўша китобни варақлаб кўп ажойиб ҳодисалар, саргузаштлар оқимига кириб бориш мумкин. Лекин у оқимнинг хавfli тўлқинлари одамни оқизиб домига тортиши, гарқ қилиши мумкин... Тўлқинларнинг жозибали гирдобини деб, соҳилни тарк этиш инсофданми? Ахир соҳилда мўлтираб бир беғуноҳ жажжи инсон турипти. Бу жажжи Наргизадир...

Яхшиси, ҳар қанча сеҳрли бўлмасин, ўша китоб саҳифаларини варақламаган маъқул!

Мажнунтол томонга қараб, ичимда «хайр» дедим, пала-тадан чиқдим. Кийимларимни алмаштириб, кўчага ошиқдим. Ҳозир такси тўхтатиб, тўппа-тўғри болалар боғчасига бораман, Наргиза чиқади, қизимни маҳкам қучиб, бағримга босаман, тўйиб-тўйиб ўпаман...